

BƏDİİ QAVRAYIŞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Bədii ədəbiyyatın və incəsənətin insana təsir gücü müəyyən dərəcədə şəxsiyyətin bədii qavrayış qabiliyyətindən asılıdır. İncəsənəti qavrama qabiliyyəti nə qədər çox inkişaf edərsə, gənc oxucular mə-nəvi cəhətdən zənginləşmək imkanını bir o qədər genişləndirmiş olurlar. Belə ki, mədəni-bədii sərvətlərlə daimi və sıx ünsiyyət, onların fəal və düzgün qavranılması həm həyatdakı yeni cəhət və keyfiyyətləri, həm də oxucunun öz-özünü dərk etməsidir, həm zövq almasıdır, həm də özünütərbiyədir.

Duyğuya nisbətən hissi idrakin daha yüksək və mürəkkəb mərhələsi olan qavrayış duyğularla yanaşı, maddi aləm haqqında biliklərimizin mənbəyidir. Bütün biliklər təcrübədən, duyğulardan, qavrayışlardan doğur. Duyğu və qavrayış idrakin canlı müşahidə mərhələsini təşkil edir.

Qavrayış uşaqlarda çox erkən inkişaf etməyə başlayır, getdikcə daha tam, dəqiq və planauyğun istiqamət alır. Məktəbəqədər dövrdə və məktəbə daxil olduqdan sonra uşağın qavrayışı getdikcə təkmilləşir. O, hərfləri, rəqəmləri, müxtəlif cisimləri və onların şəkillərini məqsədəuyğun şəkildə qavramağa və öz qavrayışını tədriclə idarə etməyə başlayır. Onun qavrayışının inkişafında müəllimin rəhbərliyi, oyun təlimi və əmək fəaliyyəti ilə yanaşı, kütləvi tədbirlər də mühüm rol oynayır. Xüsusilə bədii ədəbiyyatın və incəsənətə dair əsərlərin əyani üsullarla təbliğində istifadə olunan vasitələr şəkillər, plakatlar, fotostendlər, fotomontajlar və digər hadisələr məktəbyaşlı oxucuların qavrayışını zənginləşdirir, onun dəqiqləşməsinə kömək edir.

Məktəbyaşlı oxucuların nitq inkişafı qavrayışın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, qavrayış prosesi daha mürəkkəb idrak prosesləri olan nitq, təfəkkür, iradə və s. ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

İnsanın ümumi psixi həyat məzmunundan asılı olaraq qavrayışın məzmunu və cərəyan etmə xüsusiyyəti də dəyişir. Məsələn, hər kəs rəsm əsərlərini, musiqini, kinofilmi, təbiət mənzərəsini və s. bir cür qavrayır. Qavrayışın məzmunu və istiqamətinin insanın təcrübəsindən, həyata münasibətindən, maraqlarından, bilik zənginliyindən, yönümündən asılı olması psixologiya elmində appersepsiya, yəni ilkin təsəvvürlərə və ya təcrübəyə əsaslanan qavrayış adlanır ki, bu da qavrayışın xüsusiyyətidir.

Azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış atalar sözündən biri belədir: "Zər qədrini zərgər bilər". Bu atalar sözü qavrayışın insanın ümumi psixi həyat məzmunundan asılılığını aydın şəkildə göstərir.

Bu cəhətdən məşhur rus şairi İvan Krilovun "Xoruz və inci" təmsili də maraqlıdır: əsərdən bəlli

olur ki, dən axtaran xoruz inci dənəsinə rast gələrkən dilxor olur və onu bir kənara atır. Xoruz belə "düşünür" ki, inci dənəsinin əvəzinə bir arpa dənə tapsaydı, daha yaxşı olardı.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun qələmə aldığı "Çil toyuğun tək yumurtası" şeirində isə başqa bir hadisə təsvir olunur: Gecənin bir aləmində qaq-qaq qaq-qıldayıb qaraqışqırıq salan, qanadını şaqıldadıb xoruz kimi banlayan çil toyuq günlərin bir günü samanlığa girir və fındıq boyda bir daşı öz yumurtası sanaraq onun üstündə təşəxxüslə yatır. Bu sarı daşı yumurta kimi qavrayan çil toyuq daha qaqqıltısını da kəsir və ətrafındakılara yuxarıdan aşağı baxmağa başlayır.

Deməli, hər cür bilik (idrak) ilkin mənimsəmədən, duyğu orqanları ilə duyulan, hiss edilən, qavranılan müşahidə və ya tamaşadan, daha dəqiq desək, qavrayışdan başlanır. Lakin ədəbi əsərlərə və incəsənətə münasibətdə qavrayış sadəcə olaraq onları dərk etməyin birinci pilləsi deyil, sözün əsl mənasında həm də əsas məqsəddir. Bu əsərlər məhz qavrayış vasitəsi ilə dərk olunmaları üçün yaradılır.

Düzgün bədii qavrayışın vacib şərti incəsənətin dilinin (işarə sistemlərinin və kodlaşdırma prinsiplərinin), həmçinin əsərdə gerçəkliyin modelləşdirilmə prinsipinin başa düşülməsidir. Bu cür başa düşülmə, anlama olmadan bədii-estetik qavrayış qabiliyyətinin inkişafı mümkün deyil. Hər hansı bir bədii və incəsənət əsərini yaradan sənətkar öz ideyalarını və fikirlərini bütöv şəkildə vermək istədiyinə görə bu əsərlər yalnız bütövlükdə tamamilə qavranıla bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tam ayrı-ayrı detallardan ibarətdir. Əgər ayrı-ayrı detallar diqqəti cəlb etməsə, hiss-həyəcan doğurmasa, onda əsər tam şəkildə qavranılmayacaqdır. Hər bir sənət növünün, janrının qavrayışı üçün xüsusi məqsədyönlü "quraşdırma" olmalıdır ki, onlar oxucunu cəlb edə bilsin.

Ətraflı düşünülmüş qavrayışın intensivliyi bir sıra amillərdən asılıdır: a) qavrayışın ilkin məqsədindən; b) əsərin oxucular üçün cəlbedici olmasından; c) əsərə həyəcanlı münasibətin, təsirlənmənin gücündən; ç) əsərdə yeni estetik informasiyanın mövcudluğu dərəcəsindən.

Tam bədii-estetik qavrayış qabiliyyəti isə iki əsas amildən asılıdır: 1) incəsənətin dilini başa düşməkdən; 2) əsərdə yazıcının dünya və insan haqqında verdiyi məlumatların oxucuya daxilən yaxın olmasından, daha doğrusu, həmin məlumatların yaratdığı hisslərə oxşar hissləri yaşamış olmasından.

Bu qənaətlər bədii qavrayış probleminin dərk edilməsi üçün prinsiplial əhəmiyyətə malikdir.

Elmi ədəbiyyatda bədii əsərlərin qavrayışını

sadə (adi) qavrayış dərəcəsinə (səviyyəsinə) və üç tam bədii qavrayış dərəcəsinə (səviyyəsinə) ayırırlar.

Sadə (elementar) qavrayış bədii qavrayışın ilk dərəcəsidir. Bu zaman oxucu, məsələn, yalnız əsərin süjetini qavraya bilər. Bu, tam olmayan, birtərəfli qavrayışdır. Sadə qavrayışın digər xarakterik cəhəti isə əsərdə təsvir olunanların həyatın özü ilə eyniləşdirilməsidir.

Tam bədii qavrayışın üç dərəcəsi vardır: yönəldilmiş, kontekst, sistemli.

Yönəldilmiş qavrayış tam bədii qavrayışın birinci dərəcəsidir. Tam qavrayışa doğru yönəlməni oxucunun özü də keçmiş təcrübəsinə əsaslanaraq yarada bilər. Bu qavrayış ilk növbədə bədii və incəsənət ədəbiyyatı janrlarının mahiyyətinin başa düşülməsi nəticəsində meydana çıxır. Əsərin "tarixi roman", "satirik hekayə", "elmi-fantastik povest" və s. kimi müəyyənləşdirilməsi oxucuda artıq xüsusi qavrayış istiqaməti yaradır, müvafiq "gözləmə sistemi" formalaşdırır.

Bununla belə, sənət əsəri, bir qayda olaraq, fərdi yaradıcılıq məhsulu olduğuna görə o, oxucunu müəllifin bədii təfəkkür sisteminə daxil etmək tələbini qarşıya qoyur. Oxucunu müxtəlif vasitələrlə əsərin qavranılması prosesinə istiqamətləndirmək mümkündür (məsələn, kitaba ön söz, kütləvi tədbirin proqramı, aparıcının giriş sözü və s.). Əsər haqqında ən qısa informasiya belə (məsələn, kitabçərisi və ya kitabarası annotasiya, albomdakı şəkillərin annotasiyası və s.) artıq qavrayış yaradır, onu qavrayışın tamlığını və düzgünlüyünü təmin edən əsas məqamlara istiqamətləndirir.

Sadə qavrayışdan fərqli olaraq yönəldilmiş bədii qavrayış estetik məqamın "şərtsiz hakimiyyətini" keçib gedir. Onun əsasında xüsusi təminat tələb edən inkişaf etmiş bədii-estetik tələbat dayanır.

Başqa bir cəhət də son dərəcə əhəmiyyətlidir. Oxucu yalnız əsərdə əks etdirilmiş gerçəkliyi deyil, həm də sənətkarın özünün yaradıcılığının nəticəsinə estetik cəhətdən qavrayır. Hər iki cəhət vasitəsisiz, ilkin bədii qavrayışda qırılmaz şəkildə bağlıdır və hər şeydən əvvəl xəyalən, fikrən bir-birindən ayrılırlar.

Tədqiqatçıların çoxu qavrayışın ikinci dərəcəsini sənətkarın bioqrafiyası, dövrü, mənsub olduğu mərhələ və ya təmayül (cərəyan), əsərin yazılma tarixi kimi biliklərlə zənginləşdirilmiş qavrayışla bağlayırlar. Bu halda konkret əsər tarixi və bədii kontekstdə olduğu kimi qavranılır. Buna görə də qavrayışın həmin dərəcəsi əslində bədii cəhətdən çıxır və onu **kontekst qavrayış** adlandırmaq mümkündür.

İctimaiyyət arasında məşhur olan sənətkarların yaratdığı yeni əsərin qavrayışı kontekst qavrayışa ən sadə nümunə ola bilər. Bu halda tanınmış söz ustalarının yaradıcılıq yolu, onların fərdiyyəti haqqında formalaşmış təsəvvürlər qavrayışa kömək edir. Kütləvi tədbirlərin təşkilatçılarına məşhur şəxsiyyətlərin adlarının sirli-sehirli cazibə gücü yaxşı tanışdır. Belə ki, məsələn, bəzən hətta hələ yaxşı tanınmayan, lakim

istedadlı gənc bir yazıçının ən gözəl əsərinə həsr olunmuş kütləvi tədbirə oxucular çox həvəssiz gəlirlər. Lakin əgər oxuculara qabaqcadan məlumat verilsə ki, bu əsər tanınmış sənətkarlardan birinə, məsələn, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, İsa Hüseynov, Qabil, Fikrət Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Əkrəm Əylisli, Anar, Elçin, Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov, Zəlimxan Yaqub kimi məşhur şair və yazıçılara məxsusdur, onda tədbirə münasibət kökündən dəyişir və o, artıq yaradıcılıq ustalığının kontekstində qavranılır.

Oxucunun, dinləyicinin, tamaşaçının bir bədii sistemdən digərinə tezliklə keçə bilmək qabiliyyəti bədii qavrayışın tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edən ən maraqlı problemlərdən biridir. Bu, hər gün muzeylərdə, konsert salonlarında, həmçinin kitabxanalarda poetik antologiyaların mütaləsi zamanı baş verir. Bizcə, bu qəribəliyin bircə cavabı var: Bir sistemdən digərinə keçid müvafiq kontekstləri sənətkarların yaradıcılıq bioqrafiyasının xüsusiyyətlərini, mənsub olduqları yaradıcılıq cərəyanlarını, mədəni dövrləri və s. bilməklə təmin olunur. Belə qavrayış əslində özündə bədii və elmi-tarixi qavrayışı birləşdirir, başqa sözlə, şüurun yüksək qatında donub qalmış əlavə material kimi özünü göstərir. Qavrayışın bu yolla əmiləşdirilməsi bu gün özünü ən çox büruzə verən meyllərdəndir.

Bu, daha çox bədii qavrayışın üçüncü, ən yüksək dərəcəsinə aiddir. Onu **konseptual (ümumi) və ya sistemli qavrayış** adlandırırlar. Yüksək dərəcədə eyni, tam sistemli qavrayış onun məzmununun və formasının zənginliyinin qavranılması deməkdir. Öz səviyyəsinə görə o, belə bir xüsusi məqsədi olmasa da nəticə etibarilə əsərin peşəkarlıqla tənqidi cəhətdən qiymətləndirilməsinə yaxınlaşır.

Sistemli dərəcə təkcə konkret əsərin çoxcəhətli qavranışı ilə deyil, həm də öz forma və məzmununa, yaradıcılıq metoduna və ideya-estetik konsepsiyasına, yaranma şəraitinə və sonrakı taleyinə, obrazlarına və mülahizələrinə görə başqa əsərlərlə bağlılığı ilə əlaqədar şüurda yaranan zəngin assosiasiyalarla fərqlənir. Sistemli qavrayış zamanı nəhəng şüuraltı cihaz işə düşür, qavrayışdan dərhal sonra (çox zaman da qavrayış zamanı) həmin əsərə dərin və hərtərəfli təhlil verməyə imkan yaradır, eyni zamanda həmin əsəri həm tam şəkildə, həm də ayrı-ayrı parçaları gələcəkdə yaddaşda saxlamağa kömək edir.

Beləliklə, bədii qavrayışın hər üç dərəcəsi bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Onlar birlikdə şəxsiyyətin bədii inkişafında çox mühüm rol oynadığına görə bədii ədəbiyyatın və incəsənət əsərlərinin təbliği zamanı bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

*Knyaz ASLAN,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent*